

BẢN SẮC GIỌNG HÁT VÙNG MIỀN VIỆT NAM TRONG BỐI CẢNH TRÍ TUỆ NHÂN TẠO VÀ ĐÀO TẠO THANH NHẠC

Huỳnh Hoàng Cư
Trường Đại học Văn Hiến
Email: CuHH@Vhu.edu.vn

/Ngày nhận bài: **20/10/2025** /Ngày nhận bài sửa sau phân biên: **28/11/2025** /Ngày chấp nhận đăng: **01/12/2025**

TÓM TẮT

Bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam được hình thành từ sự tương tác giữa ngôn ngữ, văn hóa và môi trường sống của từng cộng đồng. Trong đào tạo thanh nhạc hiện nay, đặc biệt là thanh nhạc thính phòng theo hệ thống Bel canto, việc thiếu quan tâm đến các đặc điểm vùng miền có thể dẫn đến hiện tượng đồng nhất hóa giọng hát. Bên cạnh đó, sự phát triển của trí tuệ nhân tạo mang lại nhiều cơ hội hỗ trợ đào tạo, song cũng đặt ra những thách thức trong việc tái tạo và bảo tồn bản sắc giọng hát truyền thống. Bài viết phân tích vai trò của bản sắc giọng hát vùng miền trong đào tạo thanh nhạc Việt Nam, chỉ ra những giới hạn của AI trong việc mô phỏng đặc trưng vùng miền, đồng thời đề xuất định hướng đào tạo thanh nhạc kết hợp hài hòa giữa kỹ thuật Bel canto, ứng dụng công nghệ và bảo tồn giá trị văn hóa.

Từ khóa: Bản sắc giọng hát vùng miền; đào tạo thanh nhạc; âm sắc giọng hát; trí tuệ nhân tạo (AI); giáo dục nghệ thuật

REGIONAL VOCAL IDENTITY IN VIETNAM IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND VOCAL TRAINING

ABSTRACT

Regional vocal identity in Vietnam is shaped through the interaction of language, culture, and the living environment of each community. In contemporary vocal training, particularly Western classical vocal education based on the Bel canto system, insufficient attention to regional characteristics may result in the homogenization of vocal expression. Meanwhile, the rapid development of artificial intelligence (AI) offers new opportunities to support vocal training, while simultaneously posing challenges to the reproduction and preservation of traditional vocal identities. This article examines the role of regional vocal identity in Vietnamese vocal education, identifies the limitations of AI in simulating region-specific vocal characteristics, and proposes orientations for vocal training that harmoniously integrate Bel canto techniques, technological applications, and the preservation of cultural values.

Keywords: Regional vocal identity; vocal training; vocal timbre; artificial intelligence (AI); arts education

1. ĐẶT VẤN ĐỀ

Giọng hát không chỉ là phương tiện biểu đạt âm nhạc, mà còn là nơi kết tinh ngôn ngữ, văn hóa và bản sắc của cộng đồng. Trong bối cảnh Việt Nam, quốc gia đa dạng về vùng miền, mỗi khu vực địa lý hình thành những đặc điểm riêng về thổ ngữ, ngữ điệu, âm sắc và phong cách biểu đạt trong ca hát. Những yếu tố này góp phần tạo nên bản sắc giọng hát vùng miền, phản ánh sâu sắc môi trường sống và không gian văn hóa của từng cộng đồng.

Trong đào tạo thanh nhạc hiện nay, đặc biệt là thanh nhạc thính phòng, hệ thống kỹ thuật Bel canto giữ vai trò chủ đạo và mang lại nhiều giá trị trong việc hình thành kỹ năng ca hát chuyên nghiệp. Tuy nhiên, việc áp dụng Bel canto một cách máy móc, thiếu sự gắn kết với bản sắc giọng hát vùng miền, có thể dẫn đến hiện tượng đồng nhất hóa và “phi vùng miền” trong giọng hát. Bên cạnh đó, sự phát triển nhanh chóng

của trí tuệ nhân tạo (AI) đang mở ra những khả năng mới trong phân tích, mô phỏng và hỗ trợ đào tạo thanh nhạc, đồng thời đặt ra những thách thức đối với việc bảo tồn bản sắc giọng hát truyền thống.

Xuất phát từ thực tiễn đó, bài viết tập trung phân tích bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam trong đào tạo thanh nhạc và kỹ thuật trí tuệ nhân tạo, làm rõ mối quan hệ giữa kỹ thuật Bel canto, ứng dụng AI và yếu tố văn hóa vùng miền, từ đó đề xuất những định hướng phù hợp cho đào tạo thanh nhạc ở Việt Nam hiện nay.

2. PHƯƠNG PHÁP NGHIÊN CỨU

Bài viết sử dụng phương pháp nghiên cứu mang tính định tính, kết hợp tiếp cận liên ngành giữa âm nhạc học, giáo dục nghệ thuật và nghiên cứu văn hóa nhằm làm rõ bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam trong bối cảnh đào tạo thanh nhạc hiện nay và các tác động

của trí tuệ nhân tạo. Phương pháp phân tích, tổng hợp tài liệu được vận dụng để hệ thống hóa các quan điểm lý luận về bản sắc giọng hát, kỹ thuật Bel canto và ứng dụng AI trong giáo dục âm nhạc. Phương pháp phân tích so sánh được sử dụng để đối chiếu đặc điểm giọng hát giữa các vùng miền Việt Nam trên các phương diện thổ ngữ, ngữ điệu và âm sắc. Bên cạnh đó, bài viết dựa trên phân tích thực tiễn đào tạo thanh nhạc và quan sát sự phạm nhằm đánh giá vai trò hỗ trợ cũng như những giới hạn của trí tuệ nhân tạo trong việc bảo tồn bản sắc giọng hát vùng miền.

3. NỘI DUNG NGHIÊN CỨU

3.1 Cơ sở lý luận về bản sắc giọng hát vùng miền

Bản sắc giọng hát là một khái niệm mang tính liên ngành, được hình thành từ sự kết hợp giữa yếu tố sinh lý, ngôn ngữ, văn hóa và môi trường sống. Trong nghiên cứu thanh nhạc, bản sắc giọng hát không chỉ được hiểu như đặc điểm âm thanh mang tính kỹ thuật, mà còn phản ánh chiều sâu văn hóa và tính cơ bản của cộng đồng nơi giọng hát đó được nuôi dưỡng. Các yếu tố như thổ ngữ, phương ngữ, ngữ điệu tiếng nói, hệ thống dân ca và tập quán âm nhạc đóng vai trò quan trọng trong việc hình thành âm sắc và phong cách biểu đạt của giọng hát.

Đối với âm nhạc Việt Nam, sự đa dạng vùng miền tạo nên những khác biệt rõ rệt về đặc điểm giọng hát. Mỗi khu vực địa lý hình thành một hệ thống dân ca và phong cách ca hát riêng, gắn liền với ngôn ngữ, môi trường sống và lịch sử văn hóa của cộng đồng. Chính sự khác biệt về thổ ngữ và ngữ điệu tiếng Việt giữa các vùng miền đã tác động trực tiếp đến cách phát âm, luyện láy và xử lý cao độ trong ca hát, từ đó tạo nên những sắc thái âm thanh khó có thể đồng nhất.

Từ góc độ đào tạo thanh nhạc, bản sắc giọng hát vùng miền cần được nhìn nhận như một nền tảng quan trọng trong quá trình hình thành kỹ năng ca hát. Việc coi bản sắc vùng miền là yếu tố ngoại biên hoặc thứ yếu dễ dẫn đến xu hướng chuẩn hóa giọng hát theo một mô hình thẩm mỹ duy nhất. Ngược lại, tiếp cận bản sắc giọng hát vùng miền như một giá trị cốt lõi sẽ giúp quá trình đào tạo thanh nhạc vừa đạt được hiệu quả kỹ thuật, vừa giữ được tính đa dạng và chiều sâu văn hóa của giọng hát Việt Nam.

3.2. Bản sắc giọng hát vùng miền trong đào tạo thanh nhạc Việt Nam

3.2.1. Bel canto trong đào tạo thanh nhạc hiện nay

Trong đào tạo thanh nhạc thính phòng tại Việt Nam, hệ thống kỹ thuật Bel canto được sử dụng phổ biến và giữ vai trò trung tâm. Bel canto cung cấp những nguyên lý khoa học về hơi thở, cộng minh và phát âm, giúp người học phát triển giọng hát một cách bền vững và an toàn. Tuy nhiên, khi Bel canto được áp dụng như một khuôn mẫu thẩm mỹ cứng nhắc, tách

rời khỏi bối cảnh văn hóa và ngôn ngữ bản địa, nguy cơ “phi vùng miền” trong giọng hát trở nên rõ rệt.

Thực tế cho thấy, nhiều giọng hát được đào tạo theo cùng một mô hình kỹ thuật có xu hướng mất đi những đặc điểm âm sắc và ngữ điệu vốn gắn liền với vùng miền xuất thân. Điều này không chỉ làm giảm tính đa dạng trong biểu đạt nghệ thuật, mà còn tạo ra khoảng cách giữa đào tạo thanh nhạc hàn lâm và thực tiễn âm nhạc truyền thống Việt Nam.

3.2.2. Vai trò của thổ ngữ, ngữ điệu và âm sắc trong đào tạo thanh nhạc

Thổ ngữ và ngữ điệu tiếng Việt có ảnh hưởng trực tiếp đến cách hình thành âm thanh trong ca hát. Những khác biệt về cao độ tự nhiên của lời nói, cách nhấn âm và luyện láy giữa các vùng miền tạo nên những đặc điểm âm sắc riêng biệt, khó có thể sao chép hoàn toàn. Ngay cả khi người học có thể bắt chước kỹ thuật phát âm của vùng khác, giọng hát vẫn thường mang dấu ấn của vùng miền gốc.

Trong đào tạo thanh nhạc, việc nhận diện và tôn trọng các yếu tố này giúp giảng viên điều chỉnh phương pháp giảng dạy phù hợp với từng cá nhân. Thay vì loại bỏ đặc điểm vùng miền, quá trình đào tạo cần hướng tới việc khai thác và phát huy những đặc trưng đó trên nền tảng kỹ thuật thanh nhạc khoa học. Cách tiếp cận này không chỉ góp phần bảo tồn bản sắc giọng hát, mà còn giúp người học hình thành cá tính nghệ thuật rõ ràng.

3.2.3. Trách nhiệm của cơ sở đào tạo trong việc bảo tồn bản sắc giọng hát

Cơ sở đào tạo thanh nhạc giữ vai trò then chốt trong việc định hướng thẩm mỹ và phương pháp giảng dạy cho người học. Việc xây dựng giáo trình cho từng cá nhân cần chú trọng đến sự cân bằng giữa kỹ thuật thanh nhạc thính phòng và yếu tố văn hóa vùng miền. Điều này đòi hỏi giảng viên không chỉ am hiểu kỹ thuật Bel canto, mà còn có kiến thức về âm nhạc truyền thống và đặc điểm giọng hát Việt Nam.

Bên cạnh đó, cơ sở đào tạo cần tạo điều kiện để người học tiếp cận đa dạng không gian âm nhạc, từ dân ca, âm nhạc truyền thống đến thanh nhạc hàn lâm. Cách tiếp cận này giúp người học nhận thức rõ hơn về bản sắc giọng hát của bản thân, từ đó vận dụng kỹ thuật thanh nhạc một cách linh hoạt và có ý thức văn hóa trong quá trình biểu diễn và giảng dạy sau này.

3.3. Trí tuệ nhân tạo và những giới hạn trong tái tạo bản sắc giọng hát

Sự phát triển của trí tuệ nhân tạo đang tạo ra những thay đổi đáng kể trong lĩnh vực âm nhạc nói chung và đào tạo thanh nhạc nói riêng. Các công nghệ dựa trên AI có khả năng phân tích dữ liệu âm thanh, mô phỏng

giọng hát, đánh giá cao độ, trường độ và hỗ trợ luyện tập kỹ thuật cho người học. Trong bối cảnh đó, AI được xem là một công cụ tiềm năng nhằm nâng cao hiệu quả giảng dạy và cá nhân hóa quá trình học tập trong đào tạo thanh nhạc.

Tuy nhiên, việc ứng dụng AI trong đào tạo thanh nhạc cũng bộc lộ những giới hạn nhất định, đặc biệt khi đặt trong mối quan hệ với bản sắc giọng hát vùng miền. Bản sắc giọng hát không chỉ là tổng hợp các thông số kỹ thuật có thể đo lường, mà còn bao hàm yếu tố ngôn ngữ, cảm xúc, trải nghiệm sống và môi trường văn hóa. Những yếu tố này khó có thể được mã hóa đầy đủ trong các thuật toán, dù công nghệ mô phỏng giọng hát ngày càng tinh vi.

Trong thực tiễn, các hệ thống AI có thể tái tạo hoặc bắt chước bề ngoài của âm sắc và phong cách ca hát, nhưng thường thiếu chiều sâu văn hóa và ngữ cảnh xã hội gắn liền với giọng hát bản địa. Đặc biệt đối với các vùng miền Việt Nam, nơi thổ ngữ, ngữ điệu và hệ thống dân ca đóng vai trò quyết định trong hình thành giọng hát, việc tái tạo bản sắc vùng miền bằng AI gặp nhiều thách thức. Ngay cả khi AI có thể mô phỏng đặc điểm âm thanh của một giọng hát cụ thể, việc tái hiện trọn vẹn bản sắc văn hóa của vùng miền vẫn là điều khó đạt được.

Từ góc độ đào tạo, nguy cơ lớn nhất khi ứng dụng AI một cách máy móc là xu hướng chuẩn hóa và đồng nhất hóa giọng hát. Khi người học phụ thuộc quá nhiều vào phản hồi kỹ thuật từ AI, các yếu tố mang tính cá nhân và vùng miền dễ bị xem nhẹ. Điều này có thể dẫn đến việc giọng hát dần mất đi sự đa dạng vốn có, đặc biệt trong môi trường đào tạo thanh nhạc thính phòng vốn đã chịu ảnh hưởng mạnh của các chuẩn mực kỹ thuật quốc tế.

Do đó, vai trò của giảng viên và môi trường đào tạo vẫn mang tính quyết định trong việc định hướng thẩm mỹ, truyền thụ giá trị văn hóa và giúp người học nhận diện bản sắc giọng hát của bản thân. Việc kết hợp hài hòa giữa ứng dụng công nghệ và yếu tố văn hóa vùng miền sẽ góp phần nâng cao chất lượng đào tạo thanh nhạc, đồng thời tránh được nguy cơ đánh mất bản sắc giọng hát Việt Nam trong kỷ nguyên trí tuệ nhân tạo.

3.4. Bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam dưới góc nhìn đào tạo thanh nhạc và trí tuệ nhân tạo

3.4.1. Vùng Tây Bắc và Bắc Bộ: Thổ ngữ, ngữ điệu và dấu ấn âm sắc

Vùng Tây Bắc và Bắc Bộ là khu vực có bề dày lịch sử văn hóa và âm nhạc dân gian phong phú, với hệ thống dân ca đa dạng như quan họ, chèo, hát ru, các làn điệu dân ca các dân tộc thiểu số vùng núi phía Bắc. Đặc điểm ngữ âm của tiếng Việt Bắc Bộ thể hiện rõ ở hệ

thống thanh điệu, cách nhấn âm và nhả chữ tương đối rõ ràng, tạo nên sắc thái giọng hát sáng, gọn và có tính đối thoại cao.

Trong ca hát, âm sắc giọng vùng này thường mang đặc điểm vang, rõ, mạch lạc trong phát âm và xử lý giai điệu. Các yếu tố luyện láy được sử dụng có kiểm soát, gắn chặt với ngữ điệu lời nói hằng ngày. Mặc dù người học thanh nhạc ở các vùng khác có thể tiếp cận và học tập kỹ thuật thể hiện các làn điệu dân ca Bắc Bộ, song trên thực tế, người nghe có kinh nghiệm vẫn dễ dàng nhận ra sự khác biệt giữa giọng hát bản địa và giọng hát mang tính “bắt chước”.

Dưới góc nhìn của trí tuệ nhân tạo, AI có thể mô phỏng tương đối chính xác cao độ, trường độ và cường độ của giọng hát vùng Bắc Bộ. Tuy nhiên, việc tái tạo trọn vẹn sắc thái ngữ điệu và âm sắc gắn với thói quen phát âm, môi trường ngôn ngữ sống của người bản địa vẫn là một thách thức lớn, cho thấy giới hạn của công nghệ trong việc tái hiện bản sắc giọng hát vùng miền.

3.4.2. Miền Trung: Ngữ âm đặc thù và chiều sâu cảm xúc

Khu vực này nổi bật với hệ thống thổ ngữ có độ nặng và độ khép âm cao, ảnh hưởng rõ nét đến cách phát âm và xử lý giọng hát. Các làn điệu ví, giặm, hò khoan mang đậm tính tự sự, trữ tình, phản ánh đời sống lao động và tâm lý cộng đồng của cư dân miền Trung.

Âm sắc giọng hát vùng này thường thiên về âm vực trung, trầm, với cách nhả chữ chậm, sâu và giàu cảm xúc. Người không sinh trưởng trong môi trường ngôn ngữ này dù có thể học kỹ thuật luyện láy và tiết tấu của các làn điệu dân ca, nhưng vẫn khó đạt được “độ thật” trong cảm xúc và sắc thái biểu đạt. Điều này cho thấy bản sắc giọng hát không chỉ là kết quả của luyện tập kỹ thuật mà còn là sản phẩm của quá trình tích lũy văn hóa và trải nghiệm sống.

Trong bối cảnh ứng dụng AI, việc mô phỏng giọng hát các vùng như Nghệ Tĩnh - Bình Trị Thiên (cũ) như một ví dụ càng trở nên phức tạp, bởi âm sắc và ngữ điệu nơi đây gắn chặt với ngữ nghĩa lời ca và chiều sâu cảm xúc. AI có thể tái tạo bề mặt âm thanh, nhưng khó nắm bắt được mối liên hệ tinh tế giữa ngữ âm, cảm xúc và bối cảnh văn hóa.

3.4.3. Tây Nguyên: Không gian văn hóa và cấu trúc âm thanh

Âm nhạc Tây Nguyên và một số khu vực miền Trung chịu ảnh hưởng mạnh mẽ của không gian văn hóa cộng đồng, đặc biệt là văn hóa công chiêng và các hình thức diễn xướng gắn với nghi lễ. Giọng hát ở đây không tách rời khỏi không gian sinh hoạt tập thể, nơi âm thanh được cảm nhận như một phần của đời sống tinh thần cộng đồng.

GIÁO DỤC - EDUCATION

Đặc điểm nổi bật của giọng hát vùng này là cách ngân dài, nhấn mạnh trường độ và màu sắc âm thanh, tạo cảm giác khoáng đạt và hòa quyện với không gian. Âm sắc không mang tính phô diễn kỹ thuật cá nhân mà hướng tới sự cộng hưởng tập thể. Do đó, việc tập và tái hiện giọng hát Tây Nguyên không chỉ đòi hỏi kỹ năng thanh nhạc mà còn yêu cầu sự thấu hiểu về không gian văn hóa và bối cảnh biểu diễn.

Đối với AI, thách thức lớn nhất nằm ở việc tái tạo mối quan hệ giữa giọng hát và không gian văn hóa. Công nghệ có thể xử lý dữ liệu âm thanh, nhưng khó tái hiện được yếu tố nghi lễ, cảm xúc cộng đồng và sự tương tác giữa con người với môi trường âm nhạc xung quanh, những thành tố quan trọng cấu thành bản sắc giọng hát vùng miền.

3.4.4. Nam Bộ: Ngữ điệu, sự mềm mại và tính ngẫu hứng

Nam Bộ là vùng đất giao thoa văn hóa, nơi tiếng nói và giọng hát mang đặc trưng nhẹ, mở và giàu tính ngẫu hứng. Các thể loại như dân ca Nam Bộ, cải lương phản ánh rõ nét đặc điểm này thông qua cách luyện láy linh hoạt, nhịp điệu uyển chuyển và khả năng ứng biến của người hát.

Âm sắc giọng hát Nam Bộ thường mềm mại, giàu tính biểu cảm và gần gũi với lời nói đời thường. Người hát có thể linh hoạt điều chỉnh câu hát theo cảm xúc và hoàn cảnh biểu diễn, tạo nên dấu ấn cá nhân rõ rệt. Đây là yếu tố khiến việc bắt chước giọng hát Nam Bộ trở nên khó khăn đối với người không sinh trưởng trong môi trường văn hóa này.

Trong ứng dụng AI, mặc dù các mô hình có thể học được cấu trúc giai điệu và một số đặc điểm luyện láy, nhưng việc tái tạo được “độ tình”, nhịp thở và sự ngẫu hứng tự nhiên của giọng hát Nam Bộ vẫn là điều hạn chế. Điều này tiếp tục khẳng định vai trò trung tâm của con người trong việc bảo tồn và phát huy bản sắc giọng hát.

3.4.5. Định hướng đào tạo thanh nhạc trong kỷ nguyên trí tuệ nhân tạo

Từ thực tiễn bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam, có thể thấy rằng đào tạo thanh nhạc trong kỷ nguyên trí tuệ nhân tạo cần được định hướng theo hướng tích hợp, thay vì chuẩn hóa đơn thuần. Kỹ thuật Bel canto giữ vai trò quan trọng trong việc hình thành giọng hát chuyên nghiệp, song cần được vận dụng linh hoạt trên nền tảng bản sắc vùng miền của người học.

Trí tuệ nhân tạo có thể hỗ trợ hiệu quả trong việc phân tích, luyện tập và đánh giá kỹ thuật thanh nhạc, nhưng không thể thay thế vai trò của giảng viên trong việc định hướng thẩm mỹ và truyền thụ giá trị văn hóa. Do đó, đào tạo thanh nhạc cần kết hợp hài hòa

giữa kỹ thuật Bel canto, ứng dụng AI và việc bảo tồn bản sắc giọng hát vùng miền, nhằm hình thành những giọng hát vừa đạt chuẩn kỹ thuật, vừa mang dấu ấn văn hóa Việt Nam trong bối cảnh âm nhạc đương đại.

4. KẾT LUẬN

Trong bối cảnh toàn cầu hóa và sự phát triển mạnh mẽ của trí tuệ nhân tạo, đào tạo thanh nhạc ở Việt Nam đang đứng trước những yêu cầu mới về kỹ thuật, thẩm mỹ và giá trị văn hóa. Bài viết cho thấy rằng bản sắc giọng hát vùng miền Việt Nam không chỉ là di sản âm nhạc cần được bảo tồn, mà còn là nền tảng quan trọng để định hướng quá trình đào tạo thanh nhạc một cách bền vững và nhân văn. Những đặc trưng về thổ ngữ, ngữ điệu, âm sắc và phong cách biểu đạt của từng vùng miền là kết quả của môi trường văn hóa, ngôn ngữ sống, khó có thể bị thay thế hay tái tạo hoàn toàn bằng công nghệ.

Sự xuất hiện của trí tuệ nhân tạo trong đào tạo thanh nhạc mang lại nhiều cơ hội hỗ trợ về phân tích, luyện tập và phản hồi kỹ thuật. Tuy nhiên, các phân tích trong bài viết cũng chỉ ra rằng AI khó có thể tái tạo trọn vẹn bản sắc giọng hát vùng miền, bởi đó là tổng hòa của âm sắc, ngữ âm, cảm xúc và trải nghiệm văn hóa. Vì vậy, AI cần được xem là phương tiện hỗ trợ, trong khi vai trò định hướng thẩm mỹ, truyền thụ giá trị văn hóa và nuôi dưỡng cá tính nghệ thuật vẫn thuộc về con người và môi trường đào tạo.

Từ những kết quả nghiên cứu trên, có thể khẳng định rằng đào tạo thanh nhạc ở Việt Nam trong kỷ nguyên trí tuệ nhân tạo cần hướng tới sự kết hợp hài hòa giữa kỹ thuật Bel canto, ứng dụng công nghệ và việc bảo tồn, phát huy bản sắc giọng hát vùng miền. Đây không chỉ là yêu cầu chuyên môn, mà còn là trách nhiệm của giáo dục nghệ thuật trong việc giữ gìn văn hóa của giọng hát Việt Nam, đồng thời tạo điều kiện để người học phát triển toàn diện và thích ứng với bối cảnh âm nhạc đương đại.

TÀI LIỆU THAM KHẢO

- Bùi Trọng Hiền. (2016).** *Không gian văn hóa và bản sắc âm nhạc truyền thống Việt Nam.* Hà Nội: Nhà xuất bản Thế giới.
- Lê Thị Thanh Hương. (2018).** *Đào tạo thanh nhạc trong bối cảnh hội nhập.* Luận án Tiến sĩ, Học viện Âm nhạc Quốc gia Việt Nam.
- McCoy, S. (2012).** *Your Voice: An Inside View.* Princeton, NJ: Inside View Press.
- Miller, R. (1996).** *The Structure of Singing.* New York: Schirmer Books.